

ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ¹
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Λ'

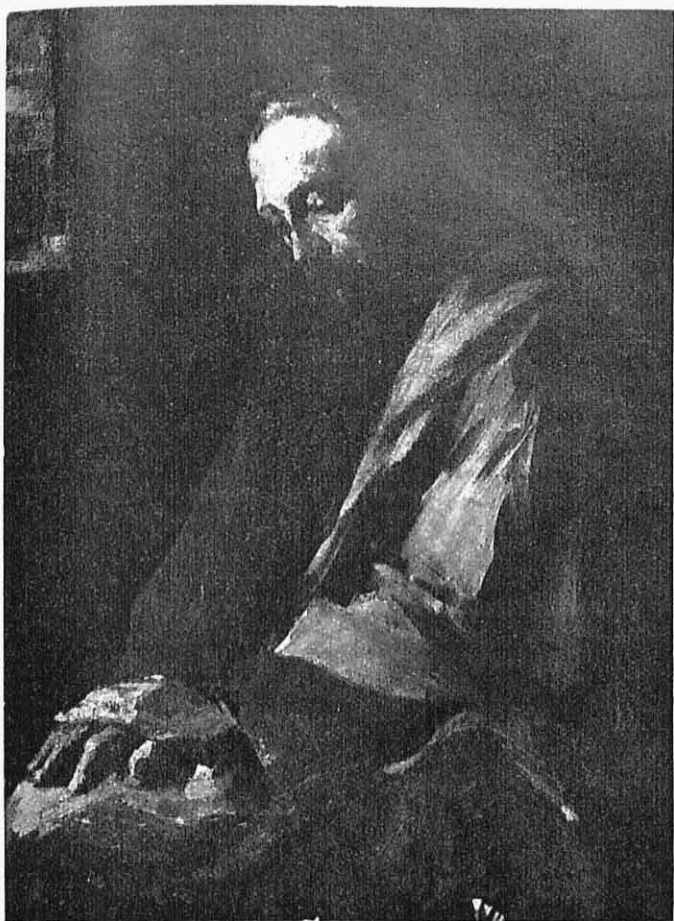
*Ὁ Βησσαρίων καὶ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα εἰς
τὴν Ἰταλίαν.*

Ἰς τὴν Ρώμην ἐβράδυνε νὰ πνεύσῃ ὁ ἄνεμος τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἤδη ἀνεπτύξαμεν. Ἐν τούτοις, πολὺ πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα κατέλαβον καὶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ καθολικισμοῦ μίαν ἐξαιρετικὴν θέσιν καὶ διεδόθησαν πολὺ, χάρις κυρίως εἰς τὸν Βησσαρίωνα, τὸν διακεκριμένον Ἕλληνα σοφόν, τὸν ἀδικηθέντα ἀπὸ πολλοὺς ἱστορικοὺς μας, οἱ ὅποιοι, περιορισθέντες εἰς τὸ στενὸν καὶ ἐπικίνδυνον θεολογικὸν ἔδαφος, παρεῖδον τὰς μεγάλας ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερον εἰς τοὺς φυγάδας Ἕλληνας εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐν γένει εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα (1403 - 1472).

Δὲν εἶνε ἔδῳ ἢ κατάλληλος θέσις ὅπως συζητηθῇ καὶ κριθῇ ὁ Βησσαρίων ἀπὸ ἐθνικῆς καὶ ἰδίως θρησκευτικῆς ἀπόψεως. Εἰς ἄλλην μελέτην μας² προσεπαθήσαμεν νὰ ἀπαλλάξωμεν τὸν διακεκριμένον σοφὸν ἀπὸ τὰς μομφὰς αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀδίκως ἐπιρριφθῆ κατ' αὐτοῦ. Ἡ ἀφήγησις

¹ Ἴδε Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1934.

² C. Kerofilas, Le Vatican contre la Turquie.

Σ ΒΙΚΑΤΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΔΙΚΑΖΟΜΕΝΟΣ

τῶν κατωτέρω ὑπηρεσιῶν του θὰ προσθέσῃ εἰς τὰ προγενέστερα ἐπιχειρήματά μας, ἐλπίζομεν, νέα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐκτίμησίν του ὡς Ἕλληνας καὶ πατριώτου ¹.

Μαζὺ μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς ἣ ὁποία, μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον μετέβη εἰς τὴν Ἰταλίαν διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἦτο καὶ ὁ Βησσαρίων, ἐκ Τραπεζοῦντος, σοφὸς κληρικός, μαθητεύσας καὶ ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ἀσκηθῶμεν κατωτέρω.

Ἡ Χειροτονηθεὶς ἀρχιεπίσκοπος Ἰνικαίας, συνώδευσε τὸν Ἰωάννην Παλαιολόγον εἰς τὴν Ἰταλίαν (1438) καὶ μετέσχε τῶν Συνόδων Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, κηρυχθεὶς ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, διαφωνήσας πρὸς τὸν ἕτερον διακεκριμένον Ἕλληνα Μᾶρκον τὸν Εὐγενικόν. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ εὐρεθεὶς πρὸ ἀγρίας ἐπιθέσεως τῶν ἀντιδρῶντων εἰς τὴν ἐνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, ὁ Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος ἐπίστευεν ὅτι μόνον διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν θὰ ἐπευγχάνετο ἡ βοήθεια τῆς Εὐρώπης, ἣτις μόνη θὰ ἔσωζε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ἀπειλοῦντα αὐτὴν τουρκικὸν κίνδυνον, ἠναγκάσθη νὰ ἐκπατριωθῇ, μεταβὰς εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἔγινε δεκτὸς μὲ μεγάλας τιμὰς ἀπὸ τὸν Πάπαν. Δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὰ ὑπάτα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, θὰ ἐγίνετο δὲ καὶ Πάπας, ἂν δὲν ἀντέδρων μερικοὶ σωβινισταὶ καρδινάλιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἤθελαν Ἕλληνα εἰς τὸν παπικὸν θρόνον.

Γύρω ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα συνεκεντροῦντο ὅλοι οἱ σοφοί, οἱ φίλοι τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμιάτων. Ἡ οἰκία του ἦτο (ἀπεκαλεῖτο μάλιστα ἀπὸ τοὺς συγχρόνους) Ἀκαδημία Ρωμαϊκὴ, ὅπου οἱ σοφοὶ Ἰταλοὶ συνεζήτουν μὲ τοὺς Ἕλληνας, ὁ δὲ Γαζῆς ἀνέπτυσε τὴν γραμματικὴν του καὶ ἀνεγίνωσκεν ἀποσπάσματα τῆς Λατινικῆς μεταφράσεώς του τῆς Ἰλιάδος.

¹ Περὶ Βησσαρίωνος βλ. H. Vast, Le Cardinal Bessarion, Paris 1878.

Εἰς τὸ ἀριστοκρατικὸν μέγαρον τοῦ σοφοῦ τούτου Ἑλληνοσ κληρικοῦ ποιηταὶ ἀπαγγέλλουν τὰς συνθέσεις των, γραμματικοὶ σχολιάζουσ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ σοβαραὶ συζητήσεις φιλολογικαὶ διεξάγονται. Ἐκεῖ ἔγινε καὶ ἡ θλιβερά σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Τραπεζούντιος ἐρράπισε τὸν Πότιζιο. Καὶ ὁ Βησσαρίων ἐπενέβαινε εἰς ὄλας τὰς συζητήσεις, μετριάζων τὴν ὀξύτητα τῶν συνδιαλεγομένων.

Διὰ τοὺς Ἕλληνας ἡ οἰκία του ἦτο ἀνοικτὴ πάντοτε. Δὲν ἐγκατέλειπε κανένα καὶ ὅταν ἀκόμη μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἐπλήρωναν μὲ ἀγνωμοσύνην καὶ ραδιουργίας τὴν φιλοξενίαν καὶ προστασίαν τὴν ὁποίαν τοὺς παρεῖχε. Καὶ ἄλλους μὲν ἐξ αὐτῶν ἐτοποθέτει εἰς τὴν παπικὴν ὑπηρεσίαν, ἄλλους δὲ ἐχρησιμοποιοῖ διὰ τὴν ἀντιγραφὴν κωδίκων, πληρώωνων αὐτοὺς ἐξ ἰδίων του.

Μανιώδης συλλέκτης χειρογράφων, εἶχε τὸν Γαζῆν καὶ ἄλλους εἰς τὴν οἰκίαν του μὲ μόνον σκοπὸν τὴν ἀντιγραφὴν τούτων. Ἐδανείζετο δὲ καὶ ἀπὸ ἄλλους χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔδιδεν εἰς τοὺς γραμματεῖς του νὰ τὰ ἀντιγράφουν. Μίαν φορὰν ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Φίλελφον τὸ χειρόγραφον τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὀμήρου διὰ νὰ τὸ ἀντιγράψῃ. Ἄλλ' ὁ Φίλελφος τοῦ ἀπήντησεν ἀρνητικῶς, λέγων ὅτι δὲν θὰ ἀντίλασσε τὸ χειρόγραφον αὐτὸ μὲ ὅλον τὸν χρυσὸν τοῦ κόσμου. «Ὁ φιλάργυρος, τοῦ ἔγραψε, δὲν δίδει ποτέ, ἂν δὲ δώσῃ τὸ κáμνει μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ λάβῃ πολὺ περισσότερον. Πῶς λοιπὸν νὰ ἀνταλλάξω τὴν Ἰλιάδα αὐτὴν, ὅταν δὲν βλέπω οὐδαμοῦ ἄλλο χειρόγραφον τὸ ὁποῖον νὰ δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ αὐτό;»¹.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὰ χειρόγραφα ἀρχαίων συγγραφέων ἦσαν σπανιώτατα, οἱ δὲ βιβλιόφιλοι ἔφθιναν μέχρι τοῦ σημείου νὰ διαπράττουν ἀκόμη καὶ κλοπὰς διὰ τὴν ἀπόκτησίν των. Ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ Φίλελφος, ὁ ὁποῖος ἠρνεῖτο νὰ δανείσῃ εἰς τὸν Βησσαρίωνα τὴν Ἰλιάδα, ἐφημίζετο ὅτι, ὅταν ἐδανείζετο ἓν χειρόγραφον, δὲν τὸ ἐπέστρεφε ποτέ.

¹ Filelfi Epist. βιβλ. Ε' σ. 41.

Παρά τὰς πολλαπλᾶς ἀσχολίας του ὁ Βησσαρίων εὑρίσκει καιρὸν νὰ μεταφράσῃ διάφορα ἑλληνικὰ ἔργα εἰς τὴν λατινικὴν, μεταξὺ τῶν ὁποίων θαυμάζεται διὰ τὴν ἀκριβείαν καὶ κυριολεξίαν τῆς ἢ μετάφρασις τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐπὶ τοῦ πάπα Νικολάου Ε' ὁ Βησσαρίων ἦτο παντοδύναμος, τὴν ἰσχύν του δὲ αὐτὴν ἐχρησιμοποιοῦν πρῶτον διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἐλλήνων καὶ τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ δεύτερον διὰ τὴν ὀργάνωσιν σταυροφορίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς τότε κυριευθείσης ὑπὸ τῶν Τούρκων Κωνσταντινουπόλεως.

Μεγάλην ἐπίσης προσέφερον εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ὑπηρεσίαν διὰ τῆς συλλογῆς πλείστων ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὅποια, χωρὶς τὴν βιβλιομανίαν του αὐτὴν, διόλου ἀπίθανον νὰ ἐχάνοντο διὰ παντός. Πλὴν τῶν χειρογράφων τὰ ὅποια συνέλεξεν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ὅπως εἶδομεν, εἶχεν ἀναθέσει εἰς διαφόρους ἀπεσταλμένους καὶ φίλους του νὰ τοῦ συλλέγουν διάφορα χειρόγραφα, εἰς τρόπον ὥστε ἀπετέλεσε τὴν σπουδαιότεραν τῆς ἐποχῆς του βιβλιοθήκην. Ὅτε, πτωχὸς ἀκόμη, ἔζη εἰς τὴν Πελοπόννησον, συνέλεγε χειρόγραφα, ἀγοράζων αὐτὰ μὲ τὰ ὑστερήματά του. Ὅσα δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀγοράσῃ τὰ ἀντέγραφε μόνος του. Ἀνελθὼν λοιπὸν ἀργότερα εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδινάλιου καὶ πλουτίσας, δὲν ἀφῆκε καμμίαν εὐκαιρίαν ὅπως συλλέξῃ θησαυροὺς ἐλλήνων συγγραφέων.

Γενικὴ ἰδέα ἦτο ὅτι τὴν συλλογὴν του θὰ ἐχάριζεν εἰς τὴν Παπικὴν βιβλιοθήκην, τὴν ὁποίαν εἶχε συστήσει ὁ πάπας Νικόλαος Ε'. Ἀλλ' ὁ Βησσαρίων καὶ εἰς τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐσκέφθη ὡς ἕλλην, καὶ τὴν ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Βενετικὴν κυβέρνησιν, δι' ἐπιστολῆς του, τῆς 31 Μαΐου 1468, ἀπευθυνομένης πρὸς τὴν Γερουσίαν καὶ τὸν τότε Δόγην Cristoforo Mauro καὶ περιεχούσης τοὺς λόγους οἱ ὅποιοι τὸν ἤγαγον εἰς τὴν τοιαύτην δωρεάν¹.

¹ Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Πατρολογίαὶν τοῦ Migne, τόμος 161ος στήλη 700 κ.ε.

Ἡ Βενετία ἦτο ἡ πόλις ἡ εὐρισκομένη εἰς ἄμεσον καὶ συνεχῆ ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν Ἑλλάδα, πλεῖσται ἐπαρχίαι τῆς ὁποίας εὐρίσκοντο ἀκόμη ὑπὸ τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν. Προσέτι εἰς τὴν Βενετιανὴν κατέφευγον τὸ πρῶτον οἱ Ἕλλη- νες ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, οἱ πλεῖστοι δὲ τούτων ἐγκαθίσταντο ἐκεῖ μονίμως. Πλὴν τούτου τὰ ἥθη, ἡ τέχνη, ἡ μόρφωσις καὶ ἡ ζωὴ ἐν γένει τῶν Βενετῶν εἶχον τόσον ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ὥστε δικαίως ἡ Βενετία νὰ θεωρῆται ὡς ἡ διάδοχος τοῦ Βυζαντίου. Δι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς λό- γους, ὡς ἐκθέτει εἰς τὴν πρὸς τὸν Δόγην ἐπιστολήν του, ὁ Βησσαρίων ἀφῆκε τὴν βιβλιοθήκην του εἰς τὴν Βενετιαν, δεικνύων διὰ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας του τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦ θανάτου του εἶχε διὰ τὴν πατρίδα του. Οἱ ἐννεακόσιοι οὗτοι πολύτιμοι κώδικες ἀποτελοῦν μέχρι σήμερον τὰ ἐκλεκτότερα κειμήλια τῆς θαυμασίας βιβλιο- θήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου, εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς ὁποίας κυριαρχεῖ ἡ εἰκὼν τοῦ μεγάλου δωρητοῦ της¹.

* * *

᾽Ωθούμενος ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα ὁ Νικόλαος Ε', ὁ ὁποῖος προτοῦ γίνῃ πάπας ἦτο μεταξὺ τῶν τακτικῶν θα- μόνων τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βησσαρίωνος, συνεκέντρωσε γύρω του ὄλους τοὺς σοφοὺς καὶ ἑλληνοιστάς, Ἕλληνας καὶ Ἱταλοὺς, ἅμα τῇ ἀνόδῳ του εἰς τὸν θρόνον (1447). Ἐπειδὴ ὀλίγοι ἐγνώριζον ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὴν ἑλλη- νικὴν γλῶσσαν, συνέλαβε τὴν πρακτικὴν ἀπόφασιν ὅπως παράσχη εἰς τοὺς φιλομαθεῖς μεταφράσεις τῶν ἔργων τῶν σπουδαιοτέρων ἑλλήνων συγγραφέων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀνέθηκεν εἰς διαφόρους λογίους τὰς μεταφράσεις ταύτας Ἰδίως εἶχε διακαῆ πόθον νὰ ἴδῃ μεταφραζομένην ἐμμέτρως εἰς τὴν λατινικὴν τὴν Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσειαν, διὰ τὴν ἐργασίαν δὲ αὐτὴν εἶχεν ἐκλέξει τὸν ἑλληνοιστὴν Κάρο-

¹ Πλείονα περὶ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος βλέπε Vast ὡς ἂν. σ. 364 - 378.

λον Ἀρετῖνον, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποσχεθῆ χίλια σκοῦδα ὡς ἀμοιβήν, ποσὸν κολοσσαῖον διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἄλλ' ἀπέθανε προτοῦ λάβῃ τὴν εὐχαρίστησιν αὐτήν¹. Καὶ ὁ μεταφραστὴς ἀπέθανε μετὰ τὴν μετάφρασιν τῆς πρώτης ραψωδίας τῆς Ἰλιάδος. Ὁ Βάλλα εἶχεν ἤδη μεταφράσει εἰς πεζὸν ἐν Νεαπόλει τὰς 16 πρώτας ραψωδίας τῆς Ἰλιάδος, ὁ δὲ μαθητὴς του Φραγκῖσκος Ἀρετῖνος συνεπλήρωσε τὴν μετάφρασιν ταύτην κατ' ἐντολὴν τοῦ κατόπιν πάπα Πίου Β'.

Ὁ σύγχρονος λόγιος Βεσπασιανὸς ντὰ Μπίστιτση ἀναφέρει² μακρὰν σειρὰν ἄλλων μεταφράσεων ἑλλήνων κλασικῶν εἰς τὴν λατινικὴν, αἱ ὁποῖαι «ὀφείλονται εἰς τὸ εὐγενὲς πάθος τοῦ πάπα Νικολάου Β'». Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι πολλοὶ κατακρίνουν τὰς μεταφράσεις αὐτάς, καὶ ἰδίως τὰς γενομένας ἀπὸ τὸν Τραπεζούντιον, ὡς ἀτέχνους καὶ προχείρους, χωρὶς εὐσυνειδησίαν κατασκευασθεῖσας ἀπὸ «ἐν ἐργαστήριον μεταφραστῶν³», ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εἶνε ὅτι, καίτοι βεβαίως αἱ μεταφράσεις αὗται δὲν εἶνε πρότυπα τελειότητος, ἐν τούτοις μεγάλως συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν συγχρόνων των, καταστήσασαι ὁπωσδήποτε γνωστὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀριστουργήματα εἰς τὸ πλῆθος τῶν φιλομαθῶν, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ τὰ ἀναγνώσῃ εἰς τὸ πρωτότυπον. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῆται ὅτι αὐτὴ ἦτο ἡ πρώτη ἀπόπειρα μεταφράσεων ἑλλήνων κλασικῶν, καὶ συνεπῶς παρουσιάζοντο εἰς τοὺς μεταφραστὰς δυσκολίαι πολλάκις ἀνυπέβλητοι, διότι δὲν ὑπῆρχον τότε Λεξικά εἰς τὰ ὁποῖα νὰ καταφύγῃ ὁ μεταφραστὴς, ὅτι τὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐγένετο ἡ μετάφρασις ἦσαν ἀτελεῖ καὶ πολλάκις ἐσφαλμένα καὶ ὅτι οὐδεμία ἕως τότε προπαρασκευαστικὴ ἐργασία εἶχε γίνῃ ὥστε νὰ διευκολυνθοῦν οἱ ἐπιχειρήσαντες τὰς πρώτας ταύτας μεταφράσεις. Ὑπὸ τοιοῦτο πρῖσμα δέον νὰ ἐξετα-

¹ Vallae, Opuscola LXI, 370, 393, καὶ Gabotto, Un letterato del Quattrocento σελ. 10-11.

² Vespasiano da Bisticci A' 53 κ. ε.

³ Geiger, Renaissance, σελ. 124.

σθοῦν αἱ πρῶται αὗται ἀπόπειραι μεταφράσεων καὶ νὰ κριθοῦν κατὰ συνέπειαν ἐπεικῶς.

Πάντως οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ εἰς τὸν πάπαν Νικόλαον Ε΄ τὴν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἀγάπην του καὶ τὰς μεγάλας χρηματικὰς θυσίας τὰς ὁποίας ἔκαμε πρὸς διάδοσίν των. Οὕτω, διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Θουκυδίδου, τὸ πρωτότυπον χειρόγραφον τῆς ὁποίας σώζεται μέχρι τοῦδε εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ, (κῶδιξ 1801), ὁ μεταφραστὴς Βάλλα ἔλαβε τὸ σημαντικὸν ποσὸν τῶν πεντακοσίων χρυσῶν σκούδων. Ὅταν ὁ Περόττη παρουσίασεν εἰς τὸν πάπαν τὴν μετάφρασίν του τοῦ Πολυβίου, ὁ Νικόλαος Ε΄ τοῦ ἔδωκε πεντακόσια καινουργῆ παπικὰ δουκάτα, προσθέσας ὅτι πράγματι ἡ μετάφρασις ἤξιζε πολὺ περισσότερα καὶ ὅτι ἀργότερα θὰ τὸν ἀντῆμιβε γενναίωτερον. Διὰ τὰ δέκα πρῶτα βιβλία τοῦ Στράβωνος ὁ μεταφραστὴς των Γκουαρινὸ ἔλαβε χίλια σκαῦδα¹.

Ἀπεναντίας, δὲν ἔμεινεν ὁ πάπας εὐχαριστημένος ἀπὸ τὰς μεταφράσεις τοῦ Τραπεζουντίου, καθὼ προχείρους καὶ ἐσφαλμένας². Διὰ νὰ κρίνῃ δὲ κανεὶς περὶ τῶν ὑψηλῶν ἀμοιβῶν τὰς ὁποίας ἔδιδεν ὁ πάπας εἰς τοὺς μεταφραστάς, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ζωγράφους μεγάλους, ὡς τὸν Gozzoli, ἐπλήρωνεν ὁ ἴδιος ἐπὶ μόνον δουκάτα τὸν μῆνα, ἐνῶ εἰς τὸν λόγιον G. Manetti ἔδιδε μισθὸν μηνιαῖον πενήκοντα δουκάτα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς πολίτης καλῆς κοινωνικῆς τάξεως ἠδύνατο νὰ συντηρηθῇ μὲ ἑκατὸν δουκάτα ἔτησίως³.

Σπουδαία ὑπῆρξεν ἡ ὑπηρεσία τὴν ὁποίαν προσέφερεν εἰς τὴν Ἀναγέννησιν ὁ πάπας διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο γνωστὸν εἰς τὴν Εὐρώπην μόνον ἀπὸ τὰς μεταφράσεις... τῶν Ἀράβων! Ἀλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι μεταφράσεις,

¹ Voigt, Die Wiederbelebung des Klassischen Altertums Τόμ. Β' 191 κ. ἑ.

² A. Zeno, Dissertazioni Vossiane Β' 7.

³ Münz. La Renaissance en Italie et en France, σελ. 55.

αί γενόμεναι κατὰ παραγγελίαν, ἀποδεικνύουν τὴν εὐρείαν μόρφωσίν του. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφέντων ἔργων, καὶ ἄλλων διαφόρων ἐλλήνων ἱστορικῶν ὁ πάπας διέταξε τὴν μετάφρασιν, ὡς τῶν Μαθηματικῶν τοῦ Ἀρχιμήδους καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφράστου περὶ φυτῶν. Δικαίως λοιπὸν ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ἀφιερῶνων εἰς αὐτὸν τὴν μετάφρασιν τῶν «Προβλημάτων» τοῦ Ἀριστοτέλους¹, τοῦ πλέκει ἐγκώμιον διὰ τὴν διαφωτιστικὴν αὐτοῦ δρασίαν. Διότι γενικῶς εἰς τοὺς μορφωμένους τῶν χρόνων ἐκείνων ὁ Νικόλαος Ε' παρέσχε μίαν ὑπέροχον ψυχικὴν ἀπόλαυσιν, ἐπιτρέψας εἰς αὐτούς, διὰ τῶν μεταφράσεων, νὰ εἰσδύουν εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ἀπολαύουν τὸ αἰώνιον κάλλος του.

Ἐφθασε δὲ μέχρι τοιοῦτου σημείου ἡ προστασία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τοῦ πάπα τούτου ὥστε διάφοροι κληρικοί καὶ μοναχοὶ τῆς Δύσεως, σχολαστικοὶ καὶ συντηρητικοί, νὰ τὸν κατακρίνουν, κηρύττοντες τὴν ὑπερβολικὴν μόρφωσιν τῆς κοινωνίας ὡς βλαβερὰν εἰς τὴν πίστιν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Τιμοθέου Μafei, ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Fiesole², ὁ ὁποῖος καταπολεμεῖ τὴν ἐσφαλμένην ταύτην δοξασίαν τῶν συντηρητικῶν, παραθέτων γνώμας διδασκάλων καὶ πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἰδίως δὲ τοῦ ἁγίου Ἰερωνύμου, ὑποστηριζόντων ὅτι ἀπεναντίας αἱ κλασικαὶ σπουδαὶ ὠφέλειαν δύνανται νὰ προσφέρουν εἰς τὴν κοινωνίαν, τονώνουσαι τὴν πίστιν καὶ ἐνισχύουσαι τὰς χριστιανικὰς ἀρετάς.

Ἄξιος ἐπίσης ἑξαιρετικῆς μνείας εἶνε ὁ Νικόλαος Ε' διὰ τὸν ζῆλον τὸν ὁποῖον ἐπέδειξε διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ διάσωσιν βιβλίων. Πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν παπικὸν θρόνον, ὁ μανιώδης οὗτος φιλόβιβλος, καίτοι πτωχός, συνῆπτε πολλάκις χρῆθαι διὰ νὰ ἀγοράσῃ βιβλία. Φυσικὸν λοιπὸν ἦτο, ἀνελθὼν εἰς τὸ παπικὸν ἀξίωμα, νὰ συλλάβῃ τὴν ἰδέαν ὅπως συστήσῃ μοναδικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν του βιβλιοθήκην. Μετὰ τὸ 1459 ἰδίως, ὅτε, χάρις εἰς τὸ Ἰωβιλαῖον,

¹ Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον τὸ 1475 ἐν Ρώμῃ.

² Cod. Vatican. 5076.

συνέλεξε μεγάλα χρηματικά ποσά, ὁ πάπας ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰδήμονας ὅπως συλλέξουν κώδικας ἐλλήνων συγγραφέων, ὅσους δὲ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀγοράσουν, διέταξε νὰ τοὺς ἀντιγράψουν¹. Ἰδίως συνέστησε νὰ ἐρευνήσουν μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου, ὑποσχεθεὶς ἀμοιβὴν πέντε χιλιάδων δουκάτων εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος θὰ κατώρθωνε νὰ ἀνεύρη τὸ σπουδαῖον τοῦτο χειρόγραφον. Μὲ τοιαύτας προσπαθείας καὶ σημαντικὰς δαπάνας ὁ Νικόλαος Ε' κατώρθωσε νὰ συστήσῃ τὴν περίφημον καὶ σήμερον ἀκόμη Βατικανὴν Βιβλιοθήκην, ἣ ὅποια κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου του περιεῖχε περὶ τὰς πέντε χιλιάδας τόμων. Εἰς κατάλογον τῆς Βιβλιοθήκης ταύτης, σωζόμενον μέχρι σήμερον, ἐκ τῶν 807 χειρογράφων τῆς τὰ 353 ἦσαν ἔργα ἐλλήνων συγγραφέων. Σημειωτέον δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καμμία ἀπὸ τὰς ὀλίγας ὑπαρχούσας βιβλιοθήκας δὲν προσήγγιζε τὴν Βατικανὴν κατὰ τὸ ποσὸν καὶ ἰδίως τὸ ποιὸν τῶν ἐν αὐτῇ ἔργων. Οὕτω, κατὰ τὴν ἰδίαν ἐκείνην ἐποχὴν, οἱ Μῆδικοι εἰς τὴν Φλωρεντίαν εἶχον μόνον 158 ἑλληνικοὺς κώδικας, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Βησσαρίων, ὁ τόσας ἔχων σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τόσας καταβαλὼν προσπαθείας πρὸς συλλογὴν καὶ ἀντιγραφὴν ἑλληνικῶν κωδίκων, εἶχε μόνον 745, πλείστους τῶν ὁποίων εἶχε πάρει ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια τῆς Νοτίου Ἰταλίας.

*
* *

Ἄλλὰ πλὴν τοῦ πάπα, γενικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ γράμματα ἀπερρόφα σοβαρῶς ἢ ἀναζητήσις χειρογράφων ἀρχαίων συγγραφέων. Δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐφευρεθῆ ἡ τυπογραφία, ἣ ὅποια τοσοῦτον διευκόλυνε τὴν ἀπόκτησιν ἐντύπων ἔργων, τὰ δὲ διάφορα συγγράμματα διεσώζοντο καὶ μετεδίδοντο δι' ἀντιγράφων.

¹ Müntz - Fabre La Bibliothèque du Vatican au XV siècle
σελ. 46.

Φυσικὸν λοιπὸν ἦτο νὰ ἀναζητῶνται μὲ πάθος τὰ ὀλίγα ἀντίγραφα τῶν διαφόρων συγγραμμάτων καὶ νὰ πληρῶνται ἀκριβῶς. Θὰ ἀπετέλει λίαν ἐνδιαφέρον ἔργον ἡ ἐξιστόρησις τῶν διαφόρων λεπτομερειῶν, αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν ἀπὸ συγχρόνους, τῶν προσπαθειῶν αἱ ὁποῖαι κατεβάλλοντο ἀπὸ ιδιώτας καὶ ἡγεμόνας πρὸς συγκέντρωσιν παρ' αὐτῶν ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρων χειρογράφων. Καὶ βλέπομεν Ἰταλοὺς λογίους, κληρικούς, δικαστικούς, ἀριστοκράτας, ἐπιχειροῦντας κοπιώδη διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ταξείδια εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ νὰ ἐπανέλθουν μὲ μερικὰ ἑλληνικὰ ἔργα¹. Εἰς τὸν πυρετὸν αὐτὸν ὀφείλεται ἡ διάσωσις πολυτίμων ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ κατεστρέφοντο μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀδυνατούντων νὰ ἐκτιμήσουν τοὺς θησαυροὺς ἐκείνους.

Ὁ περίφημος Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος (Ciriaco Anconitano) ἐπισκέπτεται ἐπανειλημμένως τὴν Ἑλλάδα περιγράφων τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἀποκτῶν χειρόγραφα. Μαζὺ δὲ μὲ αὐτὸν καὶ διάφοροι Ἰταλοὶ σοφοί, ὁ Ἀουρίσπα, ὁ Φίλελφος καὶ ἄλλοι, διατρίβουν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ τελειοποιηθοῦν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἰδίως συλλέξουν χειρόγραφα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀουρίσπα ἀφηγεῖται² ὅτι κατὰ τὸ 1421, εὗρισκόμενος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀναγκάζεται νὰ πωλήσῃ τὰ φορέματά του διὰ νὰ ἀγοράσῃ βιβλία, προσθέτων ὅτι «διὰ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ δὲν αἰσθάνομαι οὔτε ἐντροπὴν οὔτε λύπην». Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι βιβλιοθηκῶν σχηματισθεισῶν πρὸ τῆς ἄλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀποδεικνύουν ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἑλληνικὰ ἔργα εἶχον ἤδη συγκεντρωθῆ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Οὕτω, πλὴν τῶν ἄλλων ἔργων τὰ ὁποῖα ἀνεφέρομεν ἄνωτέρω, γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀουρίσπα κατὰ τὸ 1417 ὑπῆρχον

¹ E. Legrand, Bibliographie Hellénique des XV et XVI siècles. Τόμ. Α' Πρόλογος.

² Amb. Traversari, Epistolae, σελ. 1020 κ.έ.

238 ἑλληνικοὶ κώδικες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔργα τοῦ Πλάτωνος, Θουκυδίδου, Προκοπίου, Διοδώρου, Στράβωνος, Λουκιανοῦ, ἑπτὰ τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλέους, δέκα τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἄλλα ἔργα. Ὁ ἡγεμὼν Πάλλα Στρότση εἶχε θαυμάσιον ἀντίγραφον μὲ εἰκόνας τῆς Κοσμογραφίας τοῦ Πτολεμαίου, τοὺς Παραλλήλους Βίους τοῦ Πλουτάρχου, τοὺς Διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλα. Ὁ Γκουαρίνο εἶχε πολυάριθμα ἑλληνικὰ ἔργα, τῶν ὁποίων κατάλογον ἐδημοσίευσεν ὁ Η. Ομόντ εἰς πολῦτιμον μελέτην του¹.

B'

Αἱ Σύνοδοι Φερράρας καὶ Φλωρεντίας.

Ἐν ἄλλο σπουδαῖον ἱστορικὸν γεγονός ἐδωκε μεγάλην ὠθησιν εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Ἰταλίαν: ἡ ἀπόπειρα πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἡ γενομένη εἰς τὰς δύο Συνόδους, Φερράρας καὶ Φλωρεντίας.

Βλέπων τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπειλουμένην ἀπὸ τοὺς περιζώσαντας ἤδη αὐτὴν Τούρκους, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος ἀπεράσισε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ διαπραγματευθῇ τὴν ἔνωσιν ὀρθοδόξου καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας, διὰ τὴν ὁποίαν εἶχον ἤδη διεξαχθῆ ἡμιεπισημῶς διαπραγματεύσεις μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τότε ἡ Δύσις θὰ ἐβροῆθαι τὸ Βυζάντιον.

Μαζὺ μὲ τὸν αὐτοκράτορα μεταβαίνουν εἰς τὴν Ἰταλίαν οἱ διαπρεπέστεροι καὶ σοφώτεροι τῶν Ἑλλήνων λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, πᾶν ὅτι εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ τὸ διανοούμενον Βυζάντιον. Ἰερωμένοι καὶ λαϊκοί, ὡς ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, Μάρκος ὁ Εὐγενικός, Βησσαρίων, ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, Πλήθων ὁ Γεμιστός, Ἰσίδωρος τῆς Ρωσσίας, Συρόπουλος, Γεώργιος Ἰω. Ἀργυρόπουλος, Γαζῆς καὶ ἄλλοι, συγκεν-

¹ H. Omont, Les Manuscrits grecs de Guarino de Verone εἰς τὴν Revue des Bibliothèques. Paris 1892.

τροῦνται διὰ τὰ μετάσχουν εἰς τὸν θεολογικὸν τοῦτον ἀγῶνα. Ἄλλ' οἱ συνελθόντες Ἕλληνες δὲν συζητοῦν μόνον θεολογικὰ ζητήματα εἰς τὰς σχετικὰς συνεδριάσεις τῶν δύο Συνόδων, Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, ἀλλὰ γνωρίζονται μὲ τοὺς Ἱταλοὺς διανοουμένους, ἀνταλλάσσουν τὰς σκέψεις των περὶ γραμμάτων καὶ δημιουργοῦν μίαν διανοητικὴν προσέγγισιν ἀξιόλογον, διότι ἤδη εἰς τὴν Ἱταλίαν εἶχε διαδοθῆ πλέον ἢ γνώσις τῆς ἑλληνικῆς.

Τὸν Ἰωάννην Παλαιολόγον φθάνοντα κατὰ τὸ πρῶτον αὐτοῦ ταξεῖδι, τὸ 1423, εἰς τὴν Βενετίαν, ὑποδέχονται δύο Βενετοὶ ἀριστοκράται, ὁ Φραγκῖσκος Βάρβαρος καὶ ὁ Λεονάρδος Ἰουστινιάνη, οἱ ὅποιοι τὸν προσφωνοῦν εἰς ἄπταιστον ἑλληνικὴν. Εἰς τὴν Φλωρεντίαν κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ ταξεῖδι ἐκπλήσεται βλέπων ὅτι πολυάριθμοι Ἱταλοὶ κατεῖχον τελειῶς τὴν γλῶσσάν του. Ὅτε συνῆλθε τὸ πρῶτον ἢ Σύνοδος εἰς τὴν Φερράραν (8 Ἰανουαρίου 1438-10 Ἰανουαρίου 1439) ὁ ἐκεῖ διαμένων σοφὸς ἐκ Σιένης Ugo Benici ἐκάλεσε τοὺς Ἕλληνας εἰς διαγωνισμόν μὲ θέμα «ποία ἢ διαφορὰ μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους». Εἰς τὸν διαγωνισμόν δὲ τοῦτον ἐνίκησεν ὁ Benici¹.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ θεολογικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ συζητήσεις ἐλάμβανον συχνότατα μορφήν ἀγρίας πολεμικῆς, ἐν σοβαρὸν ζήτημα ἀπησχόλει τοὺς λογίους τῆς Δύσεως: ποῖος ἦτο μεγαλύτερος φιλόσοφος, ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ἀριστοτέλης; Διὰ τὴν διαμάχην αὐτήν, διὰ τὴν ὁποίαν μυριάδες ἔργων ἐγράφησαν, εἶνε ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις πρὸς διαφώτισιν τῶν ἀναγνωστῶν μας.

Ἀπὸ τοῦ ἐνάτου ἤδη αἰῶνος ὁ Ἀριστοτέλης ἐκράτει τὰ σκῆπτρα τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ Δάντης εἰς τὴν «Θείαν Κωμωδίαν» του τὸν ἀποκαλεῖ «διδάσκαλον τῶν σοφῶν» (*Maestro di color che sanno*) καὶ ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, θέλων νὰ συμβιβιάσῃ τὴν πίστιν μὲ τὴν σοφίαν, ἀρκεῖται νὰ συμ-

¹ Tiraboschi, ὡς ἄνω, Τόμ. ΣΤ' σελ. 461 Voigt, ὡς ἄνω Β' 121 καὶ Aeneas Sylvius, *Europa* Κεφ. 52.

βιβίαση τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὰς χριστιανικὰς διδασκαλίαις. Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἀνεγνώρισε τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «εὐαγγελικὸν διδάσκαλον» (Doctor evangelicus), κατὰ συνέπειαν, πᾶν τὸ περιεχόμενον εἰς τὰ ἔργα τοῦ Σταγειρίτου ἐθεωρεῖτο τέλειον καὶ πᾶν τὸ μὴ περιλαμβανόμενον εἰς αὐτὰ ἀπορριπτέον. Ὁ ἀντιτιθέμενος εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Σταγειρίτου ἐθεωρεῖτο ἀνόητος¹.

Σιγὰ - σιγὰ ὅμως, παραλλήλως πρὸς τὴν παντοκρατορίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀρχίζει καὶ ὁ Πλάτων νὰ κατακτιᾷ τὴν ἐκτίμησιν πολλῶν μορφωμένων. Καίτοι τὰ ἔργα του δὲν ἦσαν γνωστὰ ἀπευθείας εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐμμέσως ὅμως εἶχον διαδοθῆ διὰ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἦντλησαν ἀπὸ τὴν ὑπέροχον πηγὴν τῆς σοφίας του. Καὶ αὐτὸς ὁ Πετράρχης φαίνεται μᾶλλον προτιμῶν τὸν Πλάτωνα, διότι γράφει ὅτι «ἔρωτώμενος ποῖος εἶνε ὁ μᾶλλον ἀξιέπαινος, θὰ ἀπήντων ὅτι ὁ μὲν Πλάτων εἶνε ὁ φιλόσοφος τῶν πριγκήπων, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τοῦ πλήθους»². Εἶχε δὲ παρέλθῃ εἰς καὶ ἡμῖς περίπου αἰῶν ἀφότου ἐξέφραζε τὴν γνώμην αὐτὴν ὁ Πετράρχης καὶ κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ θείου Πλάτωνος εἶχον πολλαπλασιασθῆ, ἰδίως δὲ εἶχον διαδοθῆ αἱ διδασκαλαὶ του διὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς.

Ὅτε ἦλθον οἱ Ἕλληνες σοφοὶ εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος ἦσαν πλέον γνωστὰ, μερικὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἶχον μεταφρασθῆ εἰς τὴν λατινικὴν, ὅπως ἡ «Πολιτεία» του ἀπὸ τὸν Χρυσολωρᾶν καὶ μερικοὶ διάλογοί του ἀπὸ τὸν Λεονάρδον Ἀρετίνον. Ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα ἡ μελέτη τοῦ Πλάτωνος ἦτο περιορισμένη, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ γνωρίζοντες τὸ ἔργον του, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Ἀρετῖνος, δὲν ἔπανον νὰ ἀκολουθοῦν τὰ Ἀριστοτελικά διδάγματα. Ἡ ἀφίξις τῶν ἐλλήνων σοφῶν διὰ

¹ Valla, Opere σελ. 645.

² Πετράρχου Ἔργα. Ἐκδοσις Βασιλείας 1554 σελ. 1161.

τὴν Σύνοδον ἔφερε πάλιν ἐπὶ τοῦ τάπητος τὸ σοβαρὸν τοῦτο ζήτημα, τὸ ὁποῖον κατέληξεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τῆς ἀξίας τῶν πλατωνικῶν διδασκαλιῶν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν μορφωμένων τῆς Δύσεως.

*
* *

Ὁ πρωτοστατήσας εἰς τὸν ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος ἀγῶνα ἦτο ὁ Γεώργιος Γεμιστός, ὁ μετωνομασθεὶς ἐπὶ τὸ ἀρχαιοπρεπέστερον Πλήθων, ὁ δικαίως ἀποκληθεὶς ὡς ὁ τελευταῖος τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τοῦ καταρρέοντος Βυζαντίου. Γεννηθεὶς, κατὰ τὴν πιθανωτέραν ἔκδοσιν, εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐγκατεστάθη εἰς τὸν Μυστρᾶν τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἐδίδασκε φιλοσοφίαν κατὰ σύστημα ὅλως ἀτομικόν, ἀπορρέον ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμόν, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωκε νὰ ἐπαναφέρῃ, ὅπως ἄλλοτε ποτὲ ὁ Ἰουλιανός, τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν εἰς τοὺς μύθους τῆς εἰδωλολατρείας.

Εἰς ἡλικίαν ὀγδοήκοντα τριῶν ἐτῶν ὁ Πλήθων δὲν ἐδίστασε νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν Σύνοδον διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Ἀλλὰ πολὺ ὀλίγον ἠσχολήθη εἰς τὴν Ἰταλίαν μὲ τὰς θεολογικὰς συζητήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ μακρὸν ἔφερον ἀντιμετώπους τοὺς θεολόγους ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, ἀλλὰ διέθεσε τὸ μεγαλύτερον χρονικὸν διάστημα εἰς τὴν διάδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν.

Ὁ ἡγεμὼν τῆς Φλωρεντίας Κοσμᾶς ὁ Μεδίκος ἐδοκίμαζεν ἐξαιρετικὴν ἀπόλαυσιν παρακολουθῶν τὰς διδασκαλίας του καὶ ἀπεκάλει αὐτὸν «δεύτερον Πλάτωνα». Ἀπὸ αὐτὸν ἐνεπνεύσθη τὴν ἰδέαν τῆς ἰδρύσεως Ἀκαδημίας εἰς τὴν Φλωρεντίαν¹.

¹ Ἡ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ τῶν Μεδίκων, καὶ τελειοποιηθεῖσα κατόπιν ὑπὸ τοῦ διαδόχου του Λυρρεντίου Μεγαλοπρεποῦς, ὠνομάσθη Πλατωνικὴ Ἀκαδημία καὶ ἐσκόπει κυρίως τὴν διάδοσιν τῶν θεωριῶν καὶ τὴν μελέτην τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος. Μεταξὺ τῶν μανιωδῶν Πλατωνικῶν ἦσαν ὁ Marsilio Ficino καὶ ὁ διάσημος Pico della Mirandola, τὸν ὁποῖον ὁ Μακιαβέλλι ἀπεκάλει «σχεδὸν θεῖον» καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς παντογνώ-

Ὁ Πλήθων ἐγνωρίσθη εἰς τὴν Φλωρεντίαν μὲ ὅλους τοὺς διασήμεους ἄνδρας τῆς Ἰταλίας καὶ ἐκεῖ ἔγραψε τὸ περίφημον σύγγραμμά του «Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», τυπωθὲν εἰς τὴν Βασιλείαν τὸ 1574, εἰς τὸ ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὡς πολὺ ἀνώτερον τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, τοῦ ὁποῖου ἀνεγνώριζε μὲν ὡς λαμπρὰ τὰ «Φυσικὰ» του, ἀλλὰ κατεδίκασεν ὁμῶς τὴν ἠθικὴν ψυχολογίαν καὶ μεταφυσικὴν του.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ὤθησε κυρίως τοὺς Ἰταλοὺς διανοουμένους ὅπως ἐπιδοθοῦν σοβαρώτερον εἰς τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος, ἣτις ἐπέφερε ταχέως τὴν ἐκτίμησιν τῆς Δύσεως πρὸς τὸ πλατωνικὸν ἰδεῶδες, ἐκτοπισθέντος οὕτω τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὴν μοναρχίαν τὴν ὁποίαν ἐκράτει μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ ἀγὼν μεταξύ Πλατωνικῶν καὶ Ἀριστοτελικῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Συνόδου προσέλαβε κάποιαν μορφήν βιαιότητος, ἰδίως μεταξύ τῶν ἐλλήνων. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἀργότερα ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ καύσῃ δημοσίᾳ τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Πλήθωνος, τὸν ὁποῖον ἀπεκάλει εἰδωλολάτριν¹. Ὁ Βησσαρίων, τοῦ ὁποῖου διδάσκαλος ἦτο ὁ Πλήθων, ἔγραψε σύγγραμμα εἰς τὸ ὁποῖον, καίτοι μὴ ἐπιδοκιμάζων τὴν βιαιότητα τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Πλήθωνος κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπεραμύνεται ἐν τούτοις τοῦ διδασκάλου καὶ φίλου του. Ὅτε δὲ τὸ 1450, ὁ Πλήθων, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τινος εἶχεν ἀποσυρθῆ εἰς τὸν Μυστρᾶν, ἀπέθανεν, ὁ Βησσαρίων ἔγραψε πρὸς τὰ τέκνα του ἐπιστολὴν συλλυπητήριον, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλεγεν ὅτι μετὰ τὸν θάνατον

στις. Τόση ἦτο ἡ μανία τοῦ Κοσμᾶ τῶν Μεδίκων πρὸς συλλογὴν ἔργων ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων ὥστε περὶ τὸ 1416 ἔστειλε τὸν Φλωρεντινὸν ἱερέα Χριστόφορον de' Buonelmonti εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν πρὸς συλλογὴν χειρογράφων. Ἐπανελθὼν περὶ τὸ 1420 ἔφερε πλεῖστα χειρογράφα, μερικὰ τῶν ὁποίων σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Laurenziana, φεροντα ἰδιόγραφον τὸ ὄνομά του (Mehus, Vita Ambrosii Camald. σελ. 378 καὶ Tiraboschi ὡς ἄνω τόμ. ΣΤ' σελ. 179).

¹ W. Gass, Gennadios und Plethon.

τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ἡ Ἑλλάς δὲν παρήγαγεν ἄνδρα σοφώτερον ἀπὸ τὸν Πλήθωνα καὶ ὅτι, ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ παραδεχθῆ τὴν μετεμψύχωσιν, θὰ ἔπρεπε νὰ πιστεύσῃ ὅτι εἰς τὸ σῶμα τοῦ Πλήθωνος εἶχε κατοικήσῃ ἡ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος.

Καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλήθωνος ἐξηκολούθησεν ἡ φιλοσοφικὴ ἔρις. Μὲ τὸ μέρος τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Δύσει ἐτάχθη καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ἐνῶ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀντιθέτων ἐτέθη ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὁ ὁποῖος, μὲ τὸν βίαιον χαρακτῆρά του καὶ τὸ ὕβριστικὸν ὕφος του, σκαιότατα ὕβρισε τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Πλάτωνος μὲ μίαν διατριβὴν του. Τοῦτο ἠνάγκασε τὸν Βησσαρίωνα νὰ γράψῃ νέαν ἀπάντησιν διὰ νὰ ὑπερασπισθῆ τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου του καὶ ὑποστηρίξῃ τὰς διδασκαλίας του¹. Ἐναντίον τούτου ἔγραψε τότε ὁ Γαζής καὶ ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν ἡ ἔρις αὕτη, ἡ ὁποία μ' ὅλα ταῦτα εἶχε δύο ἀγαθὰ ἀποτελέσματα: πρῶτον εἰσήχθη εἰς τὴν Ἰταλίαν ἡ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος καὶ δεύτερον ἐξηπλώθη γενικώτερον ἡ σπουδὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν Δύσιν ἔγιναν πολυάριθμοι, τὰ ἔργα του ἤρχισαν μελετώμενα καὶ σχολιαζόμενα καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ τῶν Μεδίκων ἰδρυθεῖσα Ἀκαδημία, ὑπὸ τὸν διάσημον Marsilio Ficino, ἔγινε τὸ ἱερὸν τῆς λατρείας τοῦ μεγάλου ἑλληνοσ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχε παραγνωρισθῆ.

Μεταξὺ τῶν θαυμαστῶν τοῦ Πλήθωνος ἦτο καὶ ὁ Σιγισμοῦνδος Μαλατέστα, ἡγεμὼν τοῦ Ρίμινι, ὁ παράδοξος αὐτὸς πολεμιστῆς καὶ λόγιος, ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐναντίον τῶν Τούρκων. Δέκα ἕξ ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλήθωνος ὁ Μαλατέστα εὗρισκόμενος εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Βενετικῶν στρατευμάτων (1475) καὶ κυριεύσας τὴν Σπάρτην ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐξέθλαψε τὰ ὀστᾶ τοῦ

¹ Bessarionis, In Calumniatorem Platonis libri IV, ἄνευ χρονολογίας, ἔκδοσις Aldi.

Πλήθωνος, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὸν Μυστρᾶν, καὶ τὰ μετέφερον εἰς τὸ Ρίμινι, ὅπου τὰ ἔθαψεν εἰς ἐπὶ τοῦτο κατασκευασθὲν μεγαλοπρεπὲς μνημεῖον¹.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, ὅπου μετεφέρθησαν αἱ συζητήσεις περὶ ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν πρώτων ἀποπειρῶν εἰς τὴν Φερράραν, ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι ἢ ἐπὶ ἓν καὶ ἡμῖς περίπου ἔτος διαμονὴ τῶν ἐλλήνων πληρεξουσίων εἰς τὴν Ἰταλίαν μεγάλως ὑπηρετήσῃ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, διότι ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Ἰταλοὺς λογίους νὰ ἔλθουν εἰς στενὴν ἐπαφὴν μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ δημιουργηθῆ νέον ρεῦμα ὑπὲρ τῆς σπουδῆς τῆς ἐλληνικῆς.

Ὅταν τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Φλωρεντίαν οἱ Ἕλληνες σύμβουλοι τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου προεκάλεσαν τὴν εἰρωνικὴν περιέργειαν πολλῶν, μηδὲ τῶν λογίων ἐξαιρουμένων, εἰς ἓκ τῶν ὁποίων, ὁ Λάπο, ἀπὸ τὸ Καστιλιόνκιο², δὲν ἠδυνήθη νὰ συγκρατήσῃ τοὺς γέλωτας βλέπων «τὴν μακρὰν ἀκτένιστον γενειάδα τῶν Ἑλλήνων», ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀνομολογήσῃ ὅτι «πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἀντάξιοι τῶν μεγάλων ἀρχαίων προγόνων των». Τοιοῦτοτρόπως, διὰ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν πολυαρίθμων Ἑλλήνων σοφῶν τῶν μετασχόντων τῆς Συνόδου, οἱ Ἰταλοὶ ἐγνώρισαν καὶ ἐξετίμησαν περισσότερο καὶ δικαιότερον τοὺς Ἑλληνας, ὥστε, ὅταν μετὰ τινα ἔτη ἢ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοὺς ἔρριψε πρόσφυγας πλεον εἰς τὰς Ἰταλικὰς ἀκτὰς, νὰ γίνωνιν οὗτοι εὐμενῶς δεκτοὶ καὶ χρησιμοποιοιθῶν πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, τὰ ὅποια ὑπῆρξαν ὁ φάρος ὁ φωτίσας τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως.

¹ Geiger, Renaissance 211 καὶ Greighton's, History of the Papacy Δ' 41-46.

² Lapo da Castiglionchio εἰς Hodii, De Graecis illustribus 31, 136 καὶ Vespasiano, Vite 14.

Γ'

Ἴταλοι λόγιοι ἑλληνισταί.

Προτοῦ περατώσωμεν τὴν σύντομον ταύτην μελέτην περὶ τῶν προδρόμων τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Ἴταλίαν, εἶνε ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν λοιπῶν Ἴταλῶν οἱ ὅποιοι διεκρίθησαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, μαζὺ μὲ τὸν Πετράρχην, τὸν Βοκκάκιον καὶ τοὺς μοναχοὺς τῆς Νοτίου Ἰταλίας, περὶ τῶν ὁποίων ἠσχολήθημεν ἐν ἀρχῇ τῆς μελέτης μας.

Ὅπως καὶ ἀλλαγῶν ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ εἴπωμεν, ἀπὸ τοῦ ἑνάτου αἰῶνος μ. Χ. εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἰταλίαν μερικοὺς οἱ ὅποιοι ἔλαβον εὐκαιρίαν νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐχρησίμευον ὡς πρέσβεις τοῦ Πάπα. Οὕτω, εὐρίσκομεν κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα ἑλληνομαθῆ τὸν διάσημον Ἀναστάσιον τὸν Βιβλιοθηκᾶριον τῆς Ρώμης, κατὰ τὸν ἑνδέκατον τὸν Domenico Marengo, κατὰ τὸν δωδέκατον τοὺς P. Grassolano, Mosé Eteriano καὶ Burgondio ἐκ Πίζης καὶ ἄλλους διαφόρους, τῶν ὁποίων ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα ἐσπαρμένα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Κατὰ τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα ἐπίσης εὐρίσκομεν τὸν Παπίαν (Papias) λεξικογράφον, ἀναφέροντα εἰς τὸ Λεξικόν του ἀποσπάσματα ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τὸν Ἰάκωβον ἐκ Βενετίας (Iacobo da Venetia) μεταφράσαντα τὸ ἔτος 1128 βιβλία τινὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Βαρθολομαῖον ἐκ Μεσσήνης; μεταφράσαντα κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Μαμφρέδου τὰ Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Ἰωάννην ἐκ Πάρμας, ὑμνήσαντα εἰς στίχους ἑλληνικοὺς τὴν πολιορκίαν τῆς Πάρμας ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Φρειδερίκου Β'. Ἐν γένει ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῶν Ἰταλικῶν παραλίων πόλεων μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολὴν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πολλοὶ Ἴταλοι θὰ ἐγνώριζον τὴν λαομῆνην ἑλληνικὴν, ἀλλ' ἡ γνῶσις αὕτη ἦτο ἀναμφιβόλως ἐπιπολαία καὶ προφορικὴ, ἐλάχιστοι δὲ ἦσαν οἱ ἐκμανθάνοντες αὐτὴν γραμματικῶς, πολὺ δὲ ὀλιγώτεροι οἱ καταγινόμενοι καὶ γνωρίζοντες τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν.

Πρώτοι σοβαρῶς ἐργασθέντες διὰ τὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ἰταλίαν ἦσαν, ὡς εἶδομεν, ὁ Βαρολαάμι καὶ ὁ Πιλάτος. Παρ' αὐτοὺς εὐρίσκομεν μερικοὺς ἰατροὺς γνωρίζοντας τὴν ἑλληνικὴν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Πέτρος d'Abano, διάσημος ἀλχημιστής, ἀποθανὼν περὶ τὸ 1320, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μετέφρασε μερικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἰπποκράτους καὶ Γαληνοῦ. Μᾶς διεσώθησαν ἐπίσης τὰ ὀνόματα δύο σοφῶν συγχρόνων τοῦ Πιλάτου, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταγίνῃ μὲ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, τοῦ Ρινάλλου Persichelli ἀπὸ τὴν Κρεμώναν, ἀποθανόντος τὸ 1370 καὶ μεταφράσαντος εἰς λατινικοὺς στίχους τὸν Πίνδαρον¹, καὶ τοῦ διασήμου νομομαθοῦς Πέτρου di Bracco, μεταφράσαντος λατινιστὶ δύο δημηγορίας τοῦ Δημοσθένους καὶ τινὰς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ².

*
* *

Τὸ κυριώτερον κέντρον τῆς φιλολογικῆς κινήσεως ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦτο ἡ Φλωρεντία. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ψυχὴ τῆς κινήσεως ταύτης ἦτο ὁ τότε ἡγεμὼν τῆς Πάλλα Στρότση (Palla Strozzi) ὁ ὁποῖος ἀγαπῶν μᾶλλον τὰ γράμματα παρὰ τὴν πολιτικὴν, κατείχετο ἀπὸ τὴν φιλοδοξίαν νὰ ἀναδείξῃ τὴν πόλιν τοῦ κέντρον διανοήσεως. Διώρισε τὸν Μανουήλ Χρυσολωρᾶν καθηγητὴν τῆς ἑλληνικῆς, ἔφερεν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν μέγαν ἀριθμὸν ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ ἀντέγραψε πολλὰ ἄλλα. Ὅταν δὲ ὁ πολιτικὸς ἀντίπαλός του Κοσμάς Μέδικος δι' ἐπαναστάσεως τὸν ἀπέβαλε τῆς ἀρχῆς, ὁ Στρότση φιλοσοφικώτατα ἀπεσύρθη εἰς τὴν Πάδουαν καὶ βοηθούμενος ἀπὸ τὸν Ἰω. Ἀργυρόπουλον, μετέφρασε διάφορα ἑλληνικὰ ἔργα.

¹ Arisi' Cremona litterata.

² Oudin, Comentaribus de script. Ecclesiast. Τόμ. 1^ο, σ. 1220.

Ἀπὸ τὴν σχολὴν τοῦ Χρυσολωρᾶ ἐξῆλθε μέγας ἀριθμὸς μαθητῶν, οἱ ὅποιοι ὀρθῶς ἐσκέφθησαν ὅτι διὰ νὰ ἐλκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦτο ἀνάγκη νὰ καταστήσουν γνωστὰ εἰς αὐτὸ τὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα διὰ μεταφράσεων εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ἐπιστημονικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς τὴν Δύσιν. Ἐπεδόθησαν λοιπὸν μὲ ζῆλον εἰς τὰς μεταφράσεις.

Ὁ Χρυσολωρᾶς εὔρεν ἕνα θαυμάσιον διάδοχον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς, τὸν Guarino da Verona (1374-1460), ὁ ὅποιος, ἀφοῦ ἤκουσε τὰς παραδόσεις τοῦ διδασκάλου του εἰς τὴν Φλωρεντίαν, τὸν ἠκολούθησεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διέμεινεν εἰς τὴν οἰκίαν του, ἀφοῦ δὲ ἐτελειοποιήθη ἐπὶ πέντε ἔτη, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν κομίζων καὶ πεντήκοντα χειρόγραφα ἑλλήνων συγγραφέων. Κατὰ τὸ ταξεῖδι ἔχασεν ἕν κιβώτιον χειρογράφων καὶ ἀπὸ τὴν λύπην του ἄσπρισαν τὰ μαλλιά του¹.

Οἱ Βενετοί, βλέποντες αὐτὸν ἐπανερχόμενον μετὰ τόσων χειρογράφων, ἀπεπειράθησαν νὰ τὸν κρατήσουν εἰς τὴν Βενετίαν διὰ νὰ διδάξῃ, ἀλλὰ τὸν Γουαρῖνον εἴλκυεν ἡ Φλωρεντία, μέγα φιλολογικὸν κέντρον τῆς ἐποχῆς. Δὲν κατώρθωσεν ὅμως νὰ μείνῃ ἐπὶ πολὺ εἰς τὴν Φλωρεντίαν (1410-1414), καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου ἐδίδαξε τὸ 1415. Κατὰ τὸ 1422 ἐδίδασκεν εἰς τὴν Βερόναν καὶ κατὰ τὸ 1436 εἰς τὴν Φερράραν, ὅπου καὶ ἔμεινε μέχρι τοῦ θανάτου του. Τόση ἦτο ἡ φήμη του ὡς ἑλληνιστοῦ ὥστε κατὰ τὴν Σύνοδον Φερράρας καὶ Φλωρεντίας προσελήφθη ὡς ἐπίσημος διερμηνεὺς ἀμφοτέρων τῶν μερίδων. Μειτέφρασε λατινιστὶ μέρος τῆς γραμματικῆς τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ διάφορα ἔργα ἑλλήνων κλασικῶν, ἰδίως τὸν Πλούταρχον καὶ Στράβωνα. Καὶ ὁ υἱὸς του Βαπτιστῆς ἐφημίζετο ὡς ἑλληνιστῆς, ἐδίδαξε δὲ ἑλληνικὰ τὸν περίφημον ἐκδότην Ἄλδον Μανούτιον.

Ἐξαιρετικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν Ἰταλῶν ἑλληνιστῶν κατέ-

¹ Maffei, Verona illustrata. Μέρος Β'. σ. 134.

χει ὁ *Ἰωάννης Ἀουρίσπα* (Aurispā), Σικελός, ἀποθανὼν τὸ 1459. Ἀγνοεῖται τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του, καθὼς καὶ ἡ ζωὴ του μέχρι τοῦ 1417, ὅτε, ἐπανερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐσπούδασε τὴν ἑλληνικὴν, ἔφερεν εἰς τὴν Ἰταλίαν πολύτιμα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸν Σοφοκλέα, Εὐριπίδην καὶ Θουκυδίδην. Τὸ τελευταῖον τοῦτο χειρόγραφον ἐπώλησεν εἰς τὸν ἑλληνιστὴν Νικόλλη εἰς Πίζαν¹. Κατὰ τὸ 1422-23 εὐρίσκειτο πάλιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, συλλέγων χειρόγραφα, μάλιστα καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος τοῦ ἐδώρησε τὴν ἱστορίαν τοῦ Προκοπίου καὶ τὸ περὶ Ἰππευτικῆς ἔργον τοῦ Ξενοφῶντος. Ἐπιστρέψας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔφερε μαζύ του τὸ πρωτοφανὲς ποσὸν τῶν 238 ἑλληνικῶν χειρογράφων. Οἱ ἑλληνισταὶ τῆς Φλωρεντίας Νικόλλη, Τραβερσάρη καὶ ἄλλοι ἐζήτησαν νὰ τὸν ἐκλύσουν ἐκεῖ ὡς διδάσκαλον τῆς ἑλληνικῆς, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ μείνουν εἰς τὴν Φλωρεντίαν οἱ πολύτιμοι θησαυροὶ τῶν χειρογράφων του. Ἀλλ' ἐπροτίμησε τὴν Βονωνίαν, ὅπου ἐδίδασκε. Καὶ ἀπὸ τὴν Βενετίαν εἶχε προσκλήσεις, ἀλλ' ἐν τέλει ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ εἰς τὴν Φλωρεντίαν (1424). Μετ' ὀλίγα ἔτη (1428) τὸν εὐρίσκομεν διδάσκοντα εἰς τὴν Φερράραν, ὅπου ἐδοξάσθη καὶ ὡς περίφημος ποιητής. Ἀστάτου χαρακτήρος, ἔγινεν ἱερεὺς καὶ ἥλλαξε πολλάκις μέρος διαμονῆς. Μετέφρασε τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰεροκλέους ἑμμέτρως ὡς καὶ ἀπόσπασμα τοῦ Δίωνος Κασσίου. Ἐστέφθη εἰς τὴν Ρώμην ὡς ποιητής. Ἀλλὰ δὲν ἦτο ὁ κατάλληλος τύπος διδασκάλου διὰ τοῦτο πολὺ ὀλίγον ἐδίδασκε καὶ ὀλίγους μαθητὰς τῆς ἑλληνικῆς ἀπέκτησε. Κυρίως ἦτο βιβλιόφιλος, καὶ εἰς τὸ πάθος του αὐτὸ ὀφείλεται ἡ διάσωσις πολυτίμων ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Καὶ ὁ *Φραγκῆσκος Φίλελφος* ἦτο ἐπίσης βιβλιόφιλος (1398-1481) καὶ κατὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη τὰ ὁποῖα ἔμεινεν εἰς

¹ A. Traversari Epistolae VI, 8.— Sabbadini, Scoperte 44 κ.έ—
Voigt ὡς ἄνω Α' 263-5, 346·348 καὶ 556-560.

τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς γραμματεὺς τῆς Βενετικῆς πρεσβείας, κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ πολύτιμα ἑλληνικὰ χειρόγραφα τεσσαράκοντα συγγραφέων ἐκ τῶν ἐξοχωτέρων τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πλεῖσται βιβλιοθῆκαι, ὅπως βεβαιώνει ὁ περιηγητὴς Κυριάκος ἐξ Ἀγκῶνος, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1418 καὶ γράφει ὅτι ὑπάρχουν ἐκεῖ «πλεῖσται βιβλιοθῆκαι ἑλληνικῶν θρησκευτικῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν βιβλίων». Ὁ Γίββων ἐξυμνεῖ τὴν μεγίστην ὑπηρεσίαν τὴν ὁποίαν προσέφερον οἱ Ἴταλοι οὔτοι συλλέκται, οἱ ὁποῖοι διέσωσαν ἀπὸ βεβαίαν καταστροφὴν τόσους ἠθισαυρούς, οἱ ὁποῖοι θὰ κατεστρέφοντο μετὰ τὴν ἄλωσιν, βεβαιῶν ὁ ἴδιος ὅτι κατὰ τὴν ἄλωσιν ἐξηφανίσθησαν περὶ τὰς 120 χιλιάδας τόμων καὶ ὅτι εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπωλοῦντο ἀντὶ ἐνὸς δουκάτου δέκα τόμοι πολυτίμων ἔργων τῶν ἑλλήνων κλασικῶν!

Τὴν ἑλληνικὴν ἐδιδάχθη ὁ Φίλελφος ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Χρυσολωρᾶν, τοῦ ὁποίου τὴν θυγατέρα Θεοδώραν ἔλαβεν ὡς σύζυγον. Ὑπερηφανεύετο δὲ ὅτι ἐπρόφερε θαυμασίως τὴν ἑλληνικὴν, προσθέτων ὅτι τὴν ὠραίαν αὐτὴν προφορὰν ὤφειλεν εἰς τὴν σύζυγόν του. Λόγῳ τοῦ ἐγωϊστικοῦ, καυχηματοῦ, ἐπιπολαίου καὶ ραδιούργου χαρακτῆρός του ἀπέκτησε τὸ μῖσος ὅλων τῶν λογίων. Ἐκδικούμενος ἔγραψεν ἐναντίον των φαρμακεροῦς λιβέλλους. Μετὰ διαφόρους περιπετείας ἀπέθανεν εἰς τὴν Φλωρεντίαν. Μετέφρασεν ἀρκετὰ ἑλληνικὰ ἔργα. Διάφοροι μαθηταὶ του ἐπαινοῦν τὴν μόρφωσίν του καὶ τὴν ἱκανότητά του περὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς¹.

*
* * *

Δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐκθέσωμεν τὸ ἔργον καὶ τὴν δρᾶ-

¹ E. Legrand, Cent-dix lettres de F. Filelfe — Rosmini, Vita — Jovius, Elogia σελ. 80, ὅπου καὶ ἡ εἰκὼν του.

σιν ὄλων τῶν Ἰταλῶν ἑλληνιστῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Θὰ ἀρκεσθῶμεν λοιπὸν εἰς τὴν ἀπαριθμησιν μερικῶν ἀκόμη ἐξ αὐτῶν, τῶν κυριωτέρων, μὲ σύντομον σημείωσιν τοῦ ἔργου των.

Μία ἀπὸ τὰς ἐξεχούσας μορφὰς τῶν ἑλληνιστῶν τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἦτο ὁ Κυριακὸς de' Pizzicoli, ἐξ Ἀγκῶνος (Ciriaco Anconitano), τὸν ὁποῖον χαρακτηριστικώτατα Ἄγγλος συγγραφεὺς¹ ἀποκαλεῖ «Σγλήμαν τῆς ἐποχῆς του». Αὐτοδίδακτος, ἐπέρασεν ὄλην τὴν ζωὴν του εἰς ἐξερευνητικὰ ταξείδια, συνδυάζων τὸ ἐμπόριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἠσχολεῖτο, μὲ τὰ γράμματα. Τὸ 1436 τὸν εὕρισκομεν εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰς ὁποίας ἐπεσκέφη καὶ τὸ 1444, τὸ δὲ 1437 διαμένει εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν ἐπισκέπτεται ἐκ νέου τὸ 1447. Τὸ 1425 ἦτο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου κατεγίνετο εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν ἀνεύρεσιν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἀργότερα παρουσιάζεται εἰς Κύπρον καὶ ἄλλαχοῦ. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ σημειώματά του ἐλάχιστα ἔχουν δημοσιευθῆ, τὰ πλεῖστα δὲ παραμένουν ἀνέκδοτα, ὥστε νὰ μὴ εἶνε δυνατόν νὰ τὸν παρακολουθήσωμεν εἰς ὅλα τὰ ταξείδιά του ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν ὁποίαν ἐπανειλημμένως ἐπεσκέφη. Ἀπὸ τὰ δημοσιευθέντα ὅμως ἀποσπάσματα συνάγομεν τὴν σπουδαίαν ἐργασίαν τὴν ὁποίαν ἔκαμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν μνημείων κατὰ τὸ μεταξὺ 1425 καὶ 1447 χρονικὸν διάστημα τῶν ἐπισκέψεών του εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἐγνωρίσθη μὲ τοὺς διασημοτέρους ἄνδρας καὶ δὴ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον. Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ (ἀριθ. κώδικος 1309) σώζεται χειρόγραφον τῶν Ἠθικῶν τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον ἠγόρασεν ἀπὸ τὴν νῆσον Θάσον. Καὶ ἄλλα χειρόγραφα του σώζονται εἰς διαφόρους ἄλλας Ἰταλικὰς βιβλιοθήκας. Πολύτιμος ἦτο ἡ ἐργασία του τῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας ἀντέγραψε καὶ περιέσωσεν. Ἴσως τὸν ἐξημίωσεν ἡ πολυμαθειὰ του καί, ὅπως γράφει ὁ φίλος του

¹ J. Sandys: A History of Classical Scholarship Tom. B' σ. 39.

Μπρούνη, «θὰ ἦτο πολὺ καλύτερον ἂν εἶχεν ὀλιγωτέρας γνώσεις, τὰς ὁποίας ὅμως νὰ εἶχε χωνεύσει»¹.

Εἰς ἓνα ἀμαθῆ ἱερέα τοῦ Βερτσέλλι, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐξέφραζε τὴν ἀπορίαν του διὰ τὴν μανίαν του ὅπως ἀντιγράφη ἐπιγραφάς, ὁ Κυριακὸς ἀπήντησεν:

— Ἡ δουλειά μου εἶνε νὰ σηκώνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν τοὺς πεθαμένους. Εἶνε μία τέχνη τὴν ὁποίαν ἔμαθα ἀπὸ τὸ μαντεῖον τῆς Πυθίας τοῦ Ἀπόλλωνος!²

Ὁ Ἀμβρόσιος Τραβερσάρη (Traversari, 1386-1436) ἦτο ἐκ τῶν σοφωτέρων ἑλληνιστῶν τῆς ἐποχῆς του. Διακεκριμένος θεολόγος, ἀπὸ μικρὸς εἶχεν εἰσέλθῃ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Camaldoli, ἠσχολήθη δὲ μὲ μανίαν εἰς τὴν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Κατὰ παράκλησιν τοῦ Κοσμᾶ τῶν Μεδίκων μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν τὸν Διογένην Λαέρτιον³. Αἱ ἐπιστολαὶ του, ἐκδοθεῖσαι ἀργότερα εἰς 2 ὀγκῶδεις τόμους, ἀποτελοῦν σπουδαιοτάτην πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἀπὸ αὐτὸν πληροφοροῦμεθα ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχε γίνῃ τῆς μόδας καὶ ὅτι εἰς τὴν Μάντουαν ἀκόμη καὶ τὰ παιδιὰ ἐγνώριζον ἑλληνικά, ἀναφέρει δὲ τὴν κόρην τοῦ Μαρκησίου τῆς Μαντούης, ἡ ὁποία εἰς ἡλικίαν ὀκτῶ ἐτῶν ἀνεγίνωσκεν ἑλληνικά⁴. Ὁ Τραβερσάρη ἐδιδάχθη τὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Χρυσολωρᾶν εἰς τὴν Βενετίαν, ἐξήσκησε δὲ μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς. Εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ἐξεπροσώπει τὸν Πάπαν καὶ προσεφώνησε τὸν Ἰωάννην Παλαιολόγον ἑλληνιστί. Αὐτὸς συνέταξεν ἑλληνιστί καὶ λατινιστί τὴν προᾶξιν τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ἀνέγνωσεν εἰς τὴν τελευταίαν συνεδρίασιν τῆς Συνόδου. Πλὴν τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν ἔργων, μετέφρασε διάφορα θεολογικά, ὡς τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀθανασίου, Βασιλείου καὶ ἄλλων.

¹ Bruni, Epistolae, παρὰ Mehus VI, 9.

² Voigt, ὡς ἄνω I, 284.

³ Traversari Epistolae VI, 23, 25, 27.

⁴ Ἡ βεβαίωσις αὕτη θεωρεῖται ἐν τούτοις κάπως ὑπερβολικὴ.

Ὁ Γρηγόριος Τιφέρνας ἢ Τιφέρνο (Tifernas ἢ Tiferno), γεννηθεὶς εἰς τὴν Città di Castello, περὶ τὸ 1415, μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐμαθήτευσε πλησίον τοῦ Χρυσολωρᾶ, τελειοποιηθεὶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐδίδαξεν ἑλληνικὰ εἰς τὴν Νεάπολιν, Μιλᾶνον καὶ Ρώμην. Ὁ Πάπας Νικόλαος Ε' τοῦ ἀνέθηκε τὴν μετάφρασιν διαφόρων ἑλληνικῶν ἔργων. Κατὰ τὸ 1455 ἀνεχώρησε διὰ Παρισίους, ὅπου τοῦ ἀνετέθη ἡ πρώτη ἔδρα διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Γαλλίαν. Ἀλλὰ μετὰ τέσσαρα ἔτη ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου καὶ ἀπέθανε περὶ τὸ 1466. Αἱ σπουδαιότεραι μεταφράσεις του εἶνε αἱ τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου¹.

Καὶ ὁ Λεονάρδος Μπρούνι (Leonardo Bruni Are-
tino), ὁ ἐπικληθεὶς Ἀρετίνος ἀπὸ τὴν πατρίδα του Arezzo, ἐσπούδασε τὴν ἑλληνικὴν εἰς Φλωρεντίαν ὑπὸ τὸν Χρυσολωρᾶν, καὶ μετέφρασε πλεῖστα ἑλληνικὰ ἔργα, ὡς ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ ἐκθέσωμεν εἰς προηγούμενον κεφάλαιον τῆς μελέτης μας. Καίτοι αἱ μεταφράσεις του εἶνε ἐλεύθεραι, μὴ ἀποδίδουσαι πιστῶς τὸ κείμενον, ἐν τούτοις εἶχον μεγάλην ἐπιτυχίαν, ἐκτιμώμεναι διὰ τὴν ὠραίαν λατινικὴν γλῶσσάν των.

*
* * *

Ὁ Vittorino dei Ramboldini (1378-1446) ἐγεννήθη εἰς τὸ Feltre. Εἰκοσαετῆς μετέβη εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου ἐσπούδασεν ἑλληνικὰ ὑπὸ τὸν Γκουαρινόν. Ἦτο ἀπὸ τοὺς μᾶλλον ἐνθουσιώδεις διδασκάλους τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ἡ Μάντουα, ὅπου ἐδίδασκεν, ἔγινε τὸ κέντρον τῶν νέων οἱ ὅποιοι ἐπὶ εἰκοσαετίαν παρηκολούθησαν μὲ ζῆλον τὰς παραδόσεις του. Κατὰ τὸ 1411 ἐδίδασκε τὸ περὶ Παιδείας ἔργον τοῦ Πλουτάρχου, ἐθναμάζετο δὲ τὸ σύστημα τῆς διδασκαλίας του. Οἱ ἐξήκοντα μαθηταὶ του ἐλάτρευον τὸν διδάσκαλον των. Ἐδίδαξεν Ὅμηρον, Ἡσίοδον, Πίνδαρον,

¹ Crevier, Histoire de l'Université de Paris IV 243.

δραματικούς, Ἡρόδοτον, Ξενοφῶντα, Ἴσοκράτην, Δημοσθένη, Πλούταρχον καὶ Ἀρριανόν¹. Βοηθούς του εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς εἶχε τοὺς Γεώργιον Τραπεζούντιον καὶ Θεόδωρον Γαζῆν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐφοίτων εἰς τὴν σχολὴν του διὰ νὰ μάθουν λατινικά, ἀνταπέδιδον δὲ τὴν διδασκαλίαν βοηθοῦντες τὸν διδάσκαλόν των εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἑλληνικῆς. Πλεῖστοι τῶν Ἰταλῶν ἑλληνιστῶν τῶν μετέπειτα χρόνων ἐφοίτησαν εἰς τὴν σχολὴν του, ἣ ὁποία ἦτο ἡ σπουδαιότερα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἐν Ἰταλίᾳ.

Μία οἰκογένεια ἑλληνιστῶν εἶνε ἡ τοῦ Decembrio. Ὁ πατήρ του Οὐβέρτος (Uberto 1370-1427) ἐσπούδασε τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὸν Χρυσολωρᾶν, καὶ ἤρχεισε τὴν μετάφρασιν τῆς «Πολιτείας» τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποίαν ἐτελείωσεν ὁ υἱός του Pier Candido Decembrio (1399-1477). Οὗτος, διδαχθεὶς τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἔγινε γραμματεὺς τοῦ ἡγεμόνος Βισκόντη ἀπὸ τοῦ 1419 μέχρι τοῦ 1447. Κατόπιν μετέβη εἰς Ρώμην καὶ Νεάπολιν, τέλος δὲ εἰς Φερράραν. Ἐσχολήθη κυρίως μὲ τὴν μετάφρασιν ἑλλήνων συγγραφέων. Τὸ 1439 ἔστειλεν εἰς τὸν Humphrey, Δούκα τοῦ Gloucester, εἰς τὴν Ἀγγλίαν, τὸ χειρόγραφον τῆς μεταφράσεώς του τῆς «Πολιτείας» τοῦ Πλάτωνος. Κατὰ τὸ 1440 ἀπέστειλε μὲ ἀφιέρωσιν πρὸς τὸν Ἰωάννην Β' τῆς Καστίλλης μετάφρασιν τῶν τεσσάρων πρώτων ἀσμάτων καὶ τοῦ εἰκοστοῦ τῆς Ἰλιάδος. Τὸ 1453 παρέδωκεν εἰς τὸν πάπαν Νικόλαον Ε' μέρος τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀρριανοῦ. Ἐν γένει ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς μία ἀπὸ τὰς μᾶλλον ἐξεχούσας μορφὰς τῆς Ἀναγεννήσεως².

¹ Ὁ *Κάρολος Μαρσουπλίνη* (Marsuppini) ἀναλαβὸν

¹ Woodward, W. Vittorino da Feltre and other Humanist Educators — Sabbadini, Le scoperte dei Codici Latini e greci nei Secoli XIV e XV. σελ. 60.

² Geiger, Renaissance 159, ὅπου δημοσιεύεται καὶ μετάλλιον μετὰ τῆς εἰκόνης του, κατασκευασθὲν τὸ 1450, ἀπὸ τὸν διάσημον Pisanello. — Voigt, ὡς ἄνω Β'. 256. — Einstein, Italian Renaissance in England 5-7.

κατὰ τὸ 1431 τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἐξέπληξε τοὺς ἀκροατὰς τοῦ πρώτου μαθήματός του διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν παραπομπῶν τὰς ὁποίας ἀνέφερεν ἐκ μνήμης. Ἦτο δὲ καὶ λαμπρὸς ποιητής, μεταφράσας εἰς λατινικοὺς στίχους τὴν Βατραχομουμαχίαν καὶ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Ἰλιάδος¹.

Μεσῆλιξ πλέον ὁ *Πέτρος Βεργέριος* (Vergerio), μαθὼν ὅτι ὁ Χρυσολωρᾶς ἐδίδασκε τὴν ἑλληνικὴν εἰς Φλωρεντίαν ἔσπευσε νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ μαθήματά του καὶ ἔγινεν εἰς ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοτέρους μαθητὰς του, μεταφράσας τὸν Ἀρριανόν. Ὅτε δὲ ἀπέθανεν ὁ ἀγαπητὸς του διδάσκαλος ἔγραψε τὸν ἐπιτάφιον αὐτοῦ².

Ἄλλοι μαθηταὶ τοῦ Χρυσολωρᾶ ἦσαν ὁ Ἰάκωβος d'Angelo, ὁ ὁποῖος μετέφρασε μερικὸν ἀπὸ τοὺς βίους τοῦ Πλουτάρχου καὶ τὴν Κοσμογραφίαν τοῦ Πτολεμαίου, ὁ Giannozzo Manetti (1396-1459)³, ὁ ὁποῖος δικαίως ἐθεωρεῖτο ὡς εἰς τῶν καλυτέρων ἑλληνιστῶν τῆς ἐποχῆς του μεταφράσας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ Ognibonno da Lonigo διδάξας τὰ ἑλληνικὰ εἰς τὴν Βενετίαν καὶ μεταφράσας τοὺς Αἰσωπεῖους Μύθους καὶ τὸ περὶ θήρας ἔργον τοῦ Ξενοφῶντος, καὶ ὁ *Νικόλαος Νικολλι* (Niccolli 1363-1437), ὁ ὁποῖος, ἐμβαδύνας εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀνέλαβε τὴν διόρθωσιν τῶν ἐσφαλμένων γραφῶν τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων⁴, ἔργον λίαν δύσκολον διὰ τὴν ἐποχὴν. Ὁ Ρωμαῖος *Λαυρέντιος Βάλλα* (Valla 1407-1457) βαθὺς ἑλληνιστής, προσελήφθη ἀπὸ τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Ἀλφόνσον ὡς γραμματεὺς του, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ τοῦ μεταφράζῃ ἑλληνας συγγραφεῖς. Εἰς τὴν Νεάπολιν τότε ὁ Βάλλα ἤνοιξε σχολὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδασκε ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν. Τὸ 1447 μετέβη εἰς τὴν Ρώμην ἵνα προσφέρῃ εἰς τὸν Πάπαν Νικόλαον Ε' τὴν πρώτην

¹ Bandini, Bibliot. Leop. Laurent B' 489.

² Combi, Epistole di Vergerio.

³ Naldus, Vita Manetti εἰς Muratori Τόμ. Κ' 529.

⁴ Vespasiano, Nicolo Niccolli καὶ Tiraboschi Τόμ. ΣΤ' 129-137.

πλήρη λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ὀμήρου, μετὰ τὴν γενομένην ἀτελεῖ ὑπὸ τοῦ Πιλᾶτου. Ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Νεάπολιν ὅπου καὶ ἀπέθανε (1407 - 1457)¹.

Φίλος τοῦ Βησσαρίωνος, ὁ *Νικόλαος Περόττη* (Perotti 1430 - 1480) ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τὸν φίλον του καρδινάλιον. Γενόμενος ἐπίσκοπος, δὲν παρήτησε τὴν καλλιέργειαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

*
* *

Ἡ σύντομος ἀνασκόπησις τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Ἰταλίαν πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὴν ὁποίαν ἐξεθέσαμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, νομίζομεν ὅτι ἀπέδειξε τὸ σφαλῆρον τῆς γνώμης τῶν πιστευόντων ὅτι ἡ Ἀναγέννησις ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταφυγόντας εἰς Ἰταλίαν Ἕλληνας λογίους.

Βεβαίως μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐδόθη μεγαλυτέρα ὠθησις εἰς τὴν ἑλληνικὴν μόρφωσιν ἐν τῇ Δύσει, λόγῳ τῆς ἐκεῖ συρροῆς πολυπληθῶν Ἑλλήνων λογίων προσφύγων, ἀλλ' ἤδη τὸ ἔδαφος εἶχε καταλλήλως προετοιμασθῆ ἐπὶ ἓνα καὶ πλεόν αἰῶνα ἀπὸ τοὺς προδρομοὺς τῆς Ἀναγεννήσεως ταύτης. Συνεπῶς, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐπήρχετο ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τίποτε δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀναχαιτίσῃ πλεόν τὴν ἀνθισιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δύσιν, διότι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βοκκαίου καὶ τοῦ Πετράρχου δὲν ἔπαυσε καλλιεργούμενη ἡ ἑλληνικὴ εἰς τὴν Εὐρώπην. Ὁ δέκατος τέταρτος λοιπὸν αἰὼν εἶδε γεννωμένην καὶ ὁ δέκατος πέμπτος ἐθαύμασεν ἀνδρουμένην καὶ γιγαντωθεῖσαν τὴν Ἑλληνικὴν Ἀναγέννησιν ἀνὰ τὴν Εὐρώπην.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ

¹ Valla, Opuscola Tria. Ἐκδοσις Βασιλεία 1540 - 43. — Tiraboschi Τόμ. ΣΤ' 1057 - 72. — Vahlen, Lorenzo Valla, ein Vortrag.